

DAVID MAGIE

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ,
ՆՊԱՏԱԿԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՉ

Թարգմանեց

Հ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

(Արտատպուած Ապագայէն)

Փ Ա Ր Ի Ջ

Գեղ. Տպարան և Մաքիկան

"Imp. ARTISTIQUE" — 42, Rue de la Jonquièrre, Paris (17e)

1 9 3 9

Ներկայ ուսումնասիրությունը, որ կարգացում է Ամերիկեան Պատմական Բնկերակցութեան 34րդ տարեկան համաժողովին մէջ, գումարում է Քիլիլէնա (Օհայօ, Մ. Ն.), 29 - 31 Դեկտեմբեր 1919ին, եւ հյատարակուած է Յոյն Բնկերակցութեան տարեգրքին մէջ (*), բալլովին անծանօթ մնացած է Հայոց մէջ:

Առաջին անգամը չէ որ Հռոմի եւ Հայաստանի քաղաքական յարաբերութեանց ուսումնասիրութեան առթիւ Հռոմի հայկական քաղաքականութեան նպատակը բնութարանի եւ մեկնութեան առարկայ կ'ըլլայ: Հռոմէական պատմութեան եւ Հռոմի կայսրերէն սմանց ինչպէս նաեւ Հռոմի եւ Արեւելի միջեւ առեւտրական յարաբերութեանց նուիրումը բոլոր կարեւոր աշխատութեանց մէջ այս խնդրին մասին խօսուած է եւ պարզուած են զանազան տեսակետներ: Բաւական է հօս յիշել միայն օտար հեղինակներու այն գործերը, որ, ամբողջութեամբ կամ մասամբ, քարգմանուած են հայերէնի,

եւ որոնց ընթերցումը մեծապէս օգտակար է ներկայ աշխատութեան արժէքին մասին զազափար մը կազմելու համար: Այդ գործերն են.

Ա. - Կարտ Էֆարդ, *Տիգրան Բ. եւ Հայ - Բուհայիկեան պատերազմները*, աշխատասիրեց Հ. Գարեգիմ Գարանֆիլեան, Վիեննա, 1926:

Բ. - Դր. Վերմեր Շուր, *Ներսէ կարեւոր արեւելեան քաղաքականութիւնը*, քարգմ. Հ. Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1930:

Գ. - Գիտերբոգ Կ., *Հռոմէական Հայաստան եւ Հռոմէական սատրապատութիւնները Դ. - Զ. զարեւուն*, քարգմ. Հ. Մ. Վ. Նաբշում, Վիեննա, 1914:

Հռոմի եւ Հայաստանի քաղաքական յարաբերութեանց մասին հայկական տեսակետին ծանօթանալու համար, անհրաժեշտ է կարդալ Դեկտ. Հ. Յ. Աստուրեանի *Քաղաքական վերաբերութիւնները ընդմէջ Հայաստանի եւ Հռոմայ* անուն գործը (Վիեննայի, 1912):

Աւելորդ չենք նկատեր ընթերցողին ուշադրութիւնը հրաւիրել, մասնաւորաբար ուսումնասիրութեան վերջաւորութեան առթիւ, թէ գրութիւնը խմբագրուած է 1919ին:

Հ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

(*) DAVID MAGIE, Roman Policy in Armenia and Transcaucasia, and its significance (Annual Report of and American Historical Association, 1919, vol. I, Washington).

ՌՈՍԷԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ ՉԱՅԱՏՏԱՆԻ ԵՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

— ԿՐԻՍՏՈՍ —

Հոռմի եւ Հայաստանի թաղաւորութեան միջեւ յարաբերութիւնները սկզբունքաւ երբ Մեծն Անտիոքոս պարտուեց յայս Աղիպիոսին Մազնեոյի նահապետաբան մէջ (Քրիստոսէ առաջ 190) : Այս պարտութեան հետեւեալով Մելեկեան կայսրութեան արեւմտեան բաժինը քայքայման ենթարկուեցաւ, եւ Հայաստանի բարձրաւանդակն ու Երասխի Հովիտը պարունակող շրջաններուն ստորագծերը հպատակութիւն յայտնեցին Հոռմի, որ անոնց առաւ թաղաւոր տիտղոսը (1) :

Արտաշէս, որ այս պարտութեան հետեւեալով արեւելեան բաժինն թաղաւորը եղաւ, ընդարձակեց իր երկիրը, կցելով սահմանակից շրջանները, մինչեւ որ տիրացաւ հայկական բարձրաւանդակին մեծագոյն մասին : Իր մայրաքաղաքն էր Արտաշատ, արդէ Երեւանի մօտերը, ուր Երասխի Հովիտը յայնժայտի կը կազմէ այն դաշտը, զոր արդէ Հայերը կը նկատեն մարդկային ցեղին սրբանը :

Արտաշէսի սերունդէն Մեծն Տիգրան էր սակայն որ պատճառ եղաւ Հայաստանի վրայ Հռոմէական լուծին ծանրացման : Իր ծաւալապաշտ փառասիրութեան եւ իր աներոջ՝ պոնտացի Միհրդատի հետ զինակցութեան հետեւեալով պայքարի մտաւ Հռոմի հետ : Այն ջախջախիչ պարտութենէն վերջ զոր կրեց Պոմպէոսէն, Տիգրան ստիպուեցաւ հաւանիլ Արտաշատի մէջ Հռոմէական պահակազօրքի մը ներկայութեան եւ հպատակութիւն յայտնել

Պոմպէոսի, իր թաղը յանձնելով առաջ, որ զայն իրեն վերադարձուց իբր Հոռմի շնորհը : Այս ժամանակէն սկսեալ, Հայաստան յաջորդաբար եղաւ պատաւ թաղաւորութիւն մը արտաշէսեան հարստութեան շահաւորներէն մէկուն կամ արեւմտեան Փոքր Ասիոյ թաղաւորութեան մը պատկանող Հռոմէացած փոքր իշխանի մը իշխանութեան տակ, Հռոմէական պաշտպանութեան ենթակայ պետութիւն մը՝ Պարթևաց թաղաւորին կրտսեր որդւոյն կամ եղբորը իշխանութեան տակ, Հռոմէական կայսրութեան նահանգ մը, եւ դարձեալ՝ Հռոմէական թեւարկութեան ենթակայ երկիր մը՝ պարթև թաղաւորով մը :

Իրեկէ համանման յարաբերութիւններ դոյութիւն ունէին սակայն ընդմէջ Հոռմի եւ Իրերիոյ (որ կը համապատասխանէ ներկայ Թիֆլիսի շրջանին) եւ Աղուանից երկրին (այսինքն ստորին Կուրի աւազանին՝ մինչեւ Կասպից ծով), որոնք կը գտնուէին Հայաստանի հիւսիս - արեւելեան կողմը : Պոմպէոս այս երկիրներն ալ արշաւեց եւ պարտութեան մատնեց անոնք թաղաւորները, ստիպեց զանոնք պատանդ տալ եւ խաղաղութիւն կնքել (2), եւ անոնց անունները արձանագրեց ցանկին մէջ այն թաղաւորներուն դորոնք հպատակեցուցած էր իրեն (3) : Ամէն պարագայի մէջ, ստեն մը դրաւում պահեց Թիֆլիսի մօտ Արմաւիրեայի եւ Սեւաստորայի աճրոցները, որոնք կը տիրեն ո՛չ միայն Կուրի Հովտին, այլ եւ Տարիէլի կերճին (4) :

Անտոնիոս (Ք. Ա. 83 - 30) շարունակեց Պոմպեյի քաղաքականութիւնը: Արտաւազդ՝ Տիգրանի որդին եւ յաջորդը՝ Հրատան ստացաւ իր բանակով օգնելու Անտոնիոսի որ, Քրիստոսէ առաջ 36 թուին, Պարթեւաց զէմ պատերազմի կը պատրաստուէր, եւ Պ. Կանդիդիոս Կրասսոս վերստին գրաւեց Կովկասի Հարաւակողմեան ամրոցները եւ ստիպեց Վրաց եւ Աղուանից Թագաւորները որ Հռոմի Հետ զաշնակցին (5):

Արտաւազդի որդւոյն՝ Արտաշէսի դաւանակութենէն (Ք. Ա. 34) կը սկըսի երկար շարքը Հռոմէական սադրանքներուն, որ այնքան մեծ դեր մը կը խաղան Հռոմի Հայկական քաղաքականութեան պատմութեան մէջ: Մերմեկով ո եւ է Հպատակութիւն Հռոմի, Արտաշէս դաշնակցեցաւ Պարթեւաց արքային՝ Հրահատի Հետ եւ Հայաստանի իշխեց պարթեւական գերիշխանութեան տակ: Հռոմ անդործ ջմաց օակայն եւ Համոզեց Հրահատը որ լքէ Հռոմի ապստամբ վասսալը: Հռոմի գրդումով Հայաստանի Հռոմէասէր կուսակցութիւնը սպաննեց Արտաշէսը եւ պատուիրակութիւն մը զրկեց Օգոստոս կայսեր, խնդրելու Համար որ Արտաշէսի եղբայրը՝ Տիգրան, այն տան պատանդ Հռոմի մէջ, Հայաստան վերադառնայ իրրեւ Թագաւոր (6):

Ըստ այսմ, Տիգրան Թագաւոր պըտակուեցաւ Արտաշատի մէջ Ք. Ա. 20 թուին: Թագադրութիւնը կատարեց Տիրերիոս Կլաւդիոս Ներոն՝ Օգոստոսի որդեգիրը, եւ Հռոմէական զօրախումբեր ներկայ եղան արարողութեան (7):

Այսպէս, Հայաստանի վրայ Հաստատուեցաւ Հռոմէական գերիշխանութիւնը եւ Հռոմ դրամ կտրեց Հայաստան

տան գրաւուած (Արմենիա գաիրա) մակադրութեամբ (8):

Օգոստոս շատ մը յամառ եւ զրեթէ յուսահատական փորձեր կատարեց պահելու Համար այս գերիշխանութիւնը: Բազմաթիւ փոքր իշխաններ, նախ Հայոց արքայական տունէն, յետոյ, երբ այս տունը չիջեցաւ, Մարուկան Ատրպատականէն եւ Կապադովկիոյ զբրացի իշխանութիւններէն, Հայաստանի Թագաւոր Հուկուեցան Հռոմի չընորհիւ: Նոյն տուն, պարթեւ արքաները ո եւ է Զանք չէին խնայեր զժուարութիւններ յարուցանելու Համար Հռոմի վասսալին զէմ եւ Հայաստանը կցելու Համար պարթեւ կայսրութեան: Քրիստոսի 1 թուին, Օգոստոսի թոռը՝ Գայիոս, իրր մասնաւոր ներկայացուցիչ Հռոմի կայսեր, կրկնեց տուչութեան արարողութիւնը զոր Տիրերիոս կատարած էր Ք. Ա. 20 թուին: Բայց Օգոստոսի իշխանութեան վերջերը Հռոմի պաշտպանեալը Հայաստանէն վերտարուեցաւ եւ Հռոմի վասսալ Թագաւոր մը վերահաստատուելու Համար ի դործ գրուած բոլոր Զանքերը ի դուր կատարուած ըլլալ թուեցան:

Միւս կողմէ, Անդրկովկասի մէջ, Օգոստոսի զիւանդակութիւնը լաւագոյն արդիւնքներ կու տար: Այն զինակցութիւնները զոր Կրասսոս պարտադրած էր Վրաց եւ Աղուանից իշխաններուն՝ կը շարունակէին ի զօրութեամբ, եւ Օգոստոս այս Թագաւորները անցուց շարքին մէջ անոնց որ իր բարեկամութիւնը խնդրած էին (9):

Տիրերիոս (Ք. Վ. 14 - 37) տեւի յաջորդութեամբ կրցաւ շարունակել Հայաստանը Հռոմի վասսալ Պետութիւն մը պահելու քաղաքականութիւնը: Գերմանիկոս պոնտացի իշխան մը՝ Զե-

նոր՝ Արտաշատի մէջ պսակեց Հա-
յաստանի թագաւոր՝ վասակ Հոռի
(10), և անոր մահէն վերջ, որ տեղի
ունեցաւ ըսել Ք. Վ. 35 թուին, ար-
քայական իշխանութիւնը տրուեցաւ
Միհրդատի, որ եղբայրն էր Հոռի
դաշնակից Իրերիոյ թագաւորին (11):
Ջենոնի իշխանութեան օրով, Պարթե-
ները Հայաստանի գէտ և է շարժում
յրրին, բայց անոր մահէն վերջ, Պար-
թեւաց Արտաշան Դ. թագաւորը գրա-
ւեց երկիրը և թագաւոր հռչակեց նախ
իր երէց որդին՝ Արշակը, և երբ Մի-
հրդատ սպաննեց Արշակը, իր կրտսեր
որդին՝ Որոդը (12): Հուսկ ուրեմն,
Արտաշան ստիպուեցաւ սակայն Մի-
հրդատը թագաւոր ճանշնալ: Հայաս-
տան Հոռի վասակ Պետութիւն մը ե-
ղաւ վերստին, և հոռիական պահա-
կադօրք մը բանակեցաւ Արտաշատի մօ-
տերը (13):

Հոռի գերիշխանութիւնը երկար չը-
ւեւեց սակայն: Միհրդատ զահրնկէց
եղաւ իր թեւորդին (14) և Պարթե-
ւաց Վաղարշ Ա. թագաւորը պահան-
ջեց որ Հայաստան տրուի իր եղբոր՝
Տրդատի: Այս պահանջը պատճառ ե-
ղաւ Պարթեւաց և Հոռի միջեւ պա-
տերազմի մը: Նոյնի կառավարութիւ-
նը Հայաստան շրկեց Դոմիտրիոս Կոր-
բուզոնը: Հոռիական ուժերը արշա-
ւեցին հայկական բարձրաւանդակը և
դրաւեցին Արտաշատը: Հոռիացած ու-
րիշ փոքր իշխան մը՝ Տիգրան մը՝ թա-
գաւոր նշանակուեցաւ և հոռիական
պահակադօրքը Գառնի վերադարձաւ
(15): Հոռի նոր պաշտպանեալն ալ
սակայն երկար առնն չկրցաւ մնալ ար-
քայական զահուն վրայ: Վաղարշ,
դաշտացած Տիգրանի անպատրուակ մէկ
յարձակումէն, վերստին իր եղբայրը՝
Տրդատը՝ Հայաստանի թագաւոր հռչ-
-

ակեց (16): Կորբուզոն, անշուշտ
խորհելով որ չէր արժէր Տիգրանի հա-
մար պատերազմիլ Պարթեւաց հետ,
բանակցութեան մասւ հայկական հա-
ցին դիւանագիտական լուծում մը գտ-
նելու համար: Բաղձաթիւ ձգձգում -
ներէ վերջ և հակառակ յաղթանակի
մը, զոր Վաղարշ տարած էր Կորբու-
զոնի պաշտոնակցին՝ Պայետիոսի վը-
րայ, համաձայնութիւն գոյացաւ որ
պարթեւազն Տրդատ Հայաստանի թա-
գաւոր ըլլայ, մնալով վասակ Հոռի և
Տրդատ Հոռիացեաց բանակատեղւոյն
մէջ իր թագը գնէ Ներոնի արձանին
ստիւն և Հոռի երթայ դայն վերստին բա-
տանալու համար նոյնինքն կայսրէն (17)

Այսպէս, Օգոստոսի քաղաքականու-
թեան տեղ հայկական հարցը նոր լու-
ծում մը ստացաւ — իրաւախոհութիւն
Հոռիացեաց և Պարթեւաց միջեւ:
Պարթեւ իշխան մը կ'իշխէր Արտաշա-
տի մէջ. բայց իրը վասակ Հոռի և
միայն՝ Հոռի կայսեր կողմէ ճանշ-
ցուելէ վերջ: Ծնորհիւ այս քաղաքա-
կանութեան, Փլաւեան կայսրերը (Ք.
Վ. 69 - 96) կրցան խաղաղօրէն իրենց
գերիշխանութեան սակ պահել Հայաս-
տանը: Իրերիոս և և Հոռի հակակը-
ոնն ենթակայ կը մնար, շնորհիւ Ար-
մասթիքայի հոռիական պահակադօր-
քին (18):

Այս քաղաքականութիւնը անփոփոխ
մնաց մինչև Տրայանոսի (98 - 117)
իշխանութեան վերջերը, երբ Պարթե-
ւաց թագաւորը փորձ մը ըրաւ, ի հե-
նուկս Հոռի, Հայաստանի թագաւոր
մը կարգելու: Տրայանոս պատերազմ
յայտարարեց, արշաւեց հայկական
բարձրաւանդակը, հրամայեց Պարթե-
ւաց պաշտպանեալին հեռանալ Հայաս-
տանէն, զոր հոռիական նահանգի մը
վերածեց:

Աղբիւսնոս փոխեց անմիջական եւ ամբողջական կցման այս քաղաքակա- նութիւնը: Հայաստան անգամ մը եւս պարթեւ թագաւոր մը ունեցաւ, սա - կայն Հռոմի գերիշխանութեան տակ, եւ իրաւախոհութեան դրուիւնը, ո - րուն նախաձեռնարկ եղած էր Կորբու - ղոն, Ներոնի օրով, շարունակուեցաւ մինչեւ երկրորդ դարուն վերջը: Նոյն իսկ այն պատերազմը զոր Լուկիոս Վե - րոս եւ իր զօրավարները մղեցին Պար - թեւաց դէմ եւ որուն ընթացքին թէ' Հռոմայեցիք եւ թէ Պարթեւները ար - շուեցին Հայաստան եւ Արտաշատ կոր - ծանցաւ, ի վերջոյ չփոխեց Հռոմի քա - ղաքանանութիւնը: Հռոմէական պա - ճակազօրք մը պահուեցաւ նոր մայրա - քաղաքին՝ Վաղարշապատի մէջ (19), զոր Հռոմայեցի զօրավար մը շինեց կործանուած Արտաշատի տեղ: Հռո - մէական պահակազօրքերը բանակեցան նաեւ Սեւ Մովսէս արեւելեան ծայրը եւ Իրերիոյ ու Աղուանից թագաւորները շարունակեցին կախում ունենալ Հու - մէն:

Հայաստանի հանդէպ Հռոմի քաղա - քականութիւնը զանազան փոփոխու - թիւներ կրեց, բայց այս բոլոր փո - փոխութեանց մէջ բացորոշ կ'երեւայ սկզբունք մը որ չի փոխուիր, այն թէ Հայաստան պէտք է հռոմէական հա - կակշռին տակ ըլլայ եւ իր թագաւոր - րը միայն Հռոմի շնորհիւ թագաւորէ: Հռոմի եւ Իրերիոյ թագաւորին միջեւ գոյութիւն ունէր սերտ յարաբերու - թիւն մը, որուն զինակցութեան անու - նը կը տրուէր, մինչ իրականին մէջ Ի - րերիա կախում ունէր Հռոմէն եւ նոյն իսկ վասսալն էր անոր: Հռոմէական պահակազօրք մը կը բանակէր Այրա - րատեան դաշտին մէջ, եւ Իրերիոյ մէջ հռոմէական ուժերը գրաւած էին Ար -

մաթիքայի ամրացը, որ կ'իւլէր թէ' Կուրի հովտին եւ թէ Տարիէլի կիրճին: Անխուսափելի հարցում մը կը ներ - կայանայ ուրեմն մեր մտքին: Ինչո՞ւ համար Հռոմ այնքան մեծ կարեւորու - թիւն կ'ընծայէր այս շրջանները — այ - սինքն Հայաստանի բարձրաւանդակը եւ Արաքսի եւ Կուրի հովիտները — իր գե - րիշխանութեան տակ պահելու: Ինչո՞ւ համար այնքան զօրավարներ եւ բա - նակներ կը զրկէր այս գերիշխանու - թիւնը տեսականացնելու համար:

Այս հարցումին պատասխանը կարե - լի չէ՝ գտնել երկրին բնական հարստու - թեանց մէջ: Իրաւ է որ Մեծն Աղեք - սանդը լսած էր թէ Հայաստանի լեռ - ներուն մէջ ոսկեհանքեր կային (20), սակայն չէր յաջողած գտնել այդ թան - կազին մետաղը եւ ո եւ է ապացոյց գո - յութիւն չունի թէ աւելի ուշ ժամա - նակներու մէջ ոսկի փնտռուած է Հա - յաստանի մէջ: Արաքսի հովտին եւ ստորին Կուրի ակաղանին միջեւ գրտ - նուող լեռներուն պղինձի հանքերը բո - լորոգին անծանօթ մնացած ըլլալ կը թուին հնութեան մէջ: Եւ եթէ Հայաս - տանի դաշտերը հարուստ եւ բարե - բեր են, սակայն ո եւ է փորձ չէ կա - տարուած զանոնք հռոմէական կայս - րութեան համար ցորենի շտեմարան - ներու վերածելու: Ո՞չ ալ Հռոմայեցի - ներու նպատակն էր Արեւելքի մէջ փրէսթիթի քաղաքականութիւն մը վա - բել: Հռոմ սովորութիւն չունէր մարդ կորսնցնելու եւ դրամ մտնելու լուկ փրէսթիթի համար: Հռենոսի եւ Դա - նուրի սահմանադրութիւններուն վրայ հը - ռոմէական քաղաքականութիւնը կը հաստատէ այս տեսակէտը:

Ասկէ զատ, զինուորական անհրա - ժեշտութիւն մըն ալ չկար: Իրաւ է որ Մոմսըն հռոմէական քաղաքականու -

դէմ (21)։ Այս անսութիւնը, որ լայն ընդունելութիւն գտած է, չի համապատասխաներ սակայն իրականութեան։ Ք. Ա. 36 թուին Անտոնիոս և Ք. Վ. 232 թուին Սեւերոս Աղեքսանդր միայն Պարթևներու կամ Սաւանանց ղէմ արշաւելու համար օգտուել չեցին այս ուղին, որ կը կտրէ հայկական բարձրաւանդակը և անկէ՝ Երասխի ճամբով՝ պարսկական Ասորպատականը, և այս երկու արշաւանքներն ալ կատարեալ ժախողանքի մատուցան։ Հռոմէական միւս բոլոր արշաւախումբերը հիւսիսային Միջագետքի ճամբով Տիգրոսի վրայ յառաջացան։ Միւս կողմէ, Պարթևները երբեք հռոմէական հողերը չարշաւեցին հայկական բարձրաւանդակին և վերին Եփրատի ճամբով, այլ միշտ Մայաթիոյ հարաւակողմի և մեծ կիրճին ճամբաներով։ Ակնյայտ է ուրեմն որ Հայաստան շատ քիչ ծառայած է իբր չյարձակման մեկնակէտ։

Թերևս նշանակութեւն չունի չէ այն պարագան որ Տրայանոս, Միջագետքի, Ասորեստանի և Բարելաստանի նոր նահանգներուն տիրելէ վերջ, մաքսառուներ հաստատեց Եփրատի և Տիգրիսի վրայ (22)։ Թերևս անհիմն վարկած մը չէ ենթադրել որ անոնց նման մաքսատուն մը հաստատած էր նաև Երասխի վրայ, Արտաշատի մօտ գտնուող կամուրջին վրայ։ Ինչ որ ալ ըլլայ, այս կամուրջը պողոտայ մըն էր, որ իրապէս մեծ կարեւորութիւն ունէր։ Անոր արեւմտեան կողմը կը թիւնր բացատրելու համար կ'ըսէ թէ «Հայաստանի դիրքը, ղիմուորական տեսակէտով, յարձակման մեկնակէտ մըն էր Հռոմայեցւոց կողմէ Պարթևներուն և Պարթևաց կողմէ Հռոմայեցիներուն պատկանող երկիրներուն

տարածուէր այն կարեւոր ուղին, որ Հայաստանի բարձրաւանդակը կտրէ լով կը տանէր Էրզրում և Ըլընա (վերին Եփրատի վրայ), անկէ՝ Սասալա (վերին Քիլիքի ըմբարի վրայ) և այսպէս՝ դէպի հիւսիս Տրապիզոն կամ Փոքր Ասիոյ արեւմտեան կողմը։ Այս նախապարհն է որ օգտագործեց Կորուզոն իր ամենակներուն պաշար զըրկելու համար Սեւ Մոզէն (23), և այս ճամբով է որ Տրայանոս Հայաստան արշաւեց 114ին (24)։ Արտաշատի հարաւ - արեւելեան կողմէն մեծ պողոտան Երասխի հովտէն վար կ'իջնէր, ինչպէս այժմ՝ Երկաթուղիի գիծը (25)։ Մէկ ճիւղը կը հետեւէր գետին զնացքին մինչև Կասպից Մով. ուրիշ մը կը հանէր Եկրատան - Համատան, ուր կէ կարաւանի ուղին Կասպեան Դուռներէն դէպի Հնդկաստան և Զինաստան կը տանէր (26)։

Եկրատանայի և արեւմտեան ալ - խառնի միջև երկու ուղի միայն կըրնային գոյութիւն ունենալ։ Վասն զի Հեքքեարիի և Զակրոս լեռները իրական պատնէշ մըն են իրանեան բարձրաւանդակին և Տիգրիսի աւազանին միջև։ Այս երկու ուղիներէն մին Զակրոսի կիրճին վրայով կ'առաջորդէ Խանիքիին ետեւը, և Տիւրք գետակին վերին մասին երկայնքը (27)։ Աղեքսանդրի ճամբան է առ։ Միւս ուղին այն էր որ Երասխը կ'նդերէր և Հայաստանի մէջէն կ'անցնէր։ Առաջինը պարթևական գերիշխանութեան տակ պիտի մնար, որովհետև միայն Տրայանոս մը կամ Սեւերոս մը փորձեցին հռոմէական զրաւման տակ պահել Տիգրիսի աւազանը, մինչ վերջինը պիտի դառնէր գերիշխանութեան տակ այն պետութեան որ տէր էր Արտաշատի և անոր արեւմտեան բարձրաւան-

դակին: Երեւանի դաշտը եւ Հայկական
բարձրաւանդակը Հակակշռի տակ պա-
հելու առեւտրական եւ ֆինանսական
առաւելութիւնները բացայայտ կ'երե-
ւան:

Հոռոմայեցիները երբեք չէին կրնար
յուսուի սակայն տէր ըլլալ այս ու-
ղիին: Այնքան ատեն ալ Պարթեւները
կը տիրէին Եկրատանայի, կրնային ա-
ռեւտուրը դարձնել զէպի խանութի
ուղին եւ հետագոյն ալ ճամբէն որ Ար-
տաշատ կը տանէր: Միւս կողմէ, Ի-
րերիւս, Արեւելքի հետ Հաղորդակցու-
թեան ուրիշ ճանապարհ մը կը ներ-
կայացնէր, զոր Պարթեւները կամ Պար-
սիկները չէին կրնար խանդարել: Քը-
րեստոսէ առաջ երրորդ դարուն իսկ,
Պատրիկէս, Անտիոքոս Ա. ի Հրամա-
նով խուզարկած էր Կասպից Մովսի եւ
տեղեկագրած թէ զոյութիւն ունի ա-
ռեւտրական կարեւոր ուղի մը, որ
Հիւսիսային Հնդկաստանէն կ'առաջ-
նորդէ զէպի Ոջոսոս գետը, ուրկէ, նա-
ւերու վրայ բեռնուելով, վաճառքները
կը Հասնին Կասպից Մովսի, կամ Ոջոս-
սի եւ Կասպից Մովսի մէջեւ Զրանցքի
մը միջոցաւ, եւ կամ ցամաքային ճամ-
բով (28): Յետոյ վաճառքները Կասպից
Մովսուն վրայէն միւս եղբրքը կը փո-
խադրուէին եւ Կուրի ճամբով՝ մինչեւ
Նաւազնացութեան կայանը: Այս տե-
ղէն Թիֆլիսի եւ Արմասթիքայի ճամ-
բով Սեւ Մով կը տարուէին (29): Գոմ-
պէոս ալ, որ Հայաստանի եւ Իրերիւս
վրայ Հոռոմէական գերիշխանութեան
հեղինակն էր, այս ճամբան հետախու-
զել տուած էր: Իր հետախուզները Հա-
ւաստած էին թէ եօթը օրուան մէջ կա-
րաւան մը Հնդկաստանէն կրնար Հա-
նիլ Ոջոսոսի Նաւարկելի Հարկատուե-
րէն մէկուն վրայ տեղ մը: Այդտեղէն
վաճառականները Նաւով կրնային դըր-

կուիլ Կասպից Մովսի եւ տնկէ՝ Կուրի
ճամբով՝ Սեւ Մովէն Հինգ օրուան շափ
միայն հեռու կէտ մը (30):

Իրերիւս Հակակշռը կ'երաշխաւորէր
ուրեմն արեւմտեան ծայրը առեւտրա-
կան այն ճանապարհին որ Սեւ Մովէն
Կուրի գետաբերանը կ'առաջնորդէր,
Անդրկովկասի մէջէն, եւ այստեղէն
ալ Կասպից Մովսուն միջոցաւ՝ զէպի
Վերին Ոջոսոս Վերին Ոջոսոսի Հովիտէն
ուղի մը Մերովի ճամբով, Պարիպամիոս
լեռնաշղթան կտրելով Հերաթ (31) կը
տանէր, եւ այս ճանապարհը Հաւանա-
բար կը Համապատասխանէր ներկա-
յիս զոյութիւն ունեցող ճամբուն:
Հնդկաստան տանող կարճ ճամբան սա-
կայն Ոջոսոսէն կը մեկնէր Հիւստու-
շի լեռնաշղթային մէջէն, Հաւանա-
քի լեռնաշղթային (32) ճամբով Ա-
բաք խաւարի կիրճին (32) ճամբով Ա-
ղեքսանդրիա (Հիւստուքուշի մէջ), որ
ըստ Պլինիոսի (33) Որտոսպանայէ
(այժմեան Քասպուլէն) 50 մղոն միայն
հեռու է: Որտոսպանայի մէջ իրարու
հետ կը միանային այն ճանապարհնե-
րը որ Հերաթէն, Բակարիայէն եւ
Հնդկաստանէն կը մեկնէին (34): Ա-
ղեքսանդրիայէն (Հիւստուքուշի մէջ) եւ
Որտոսպանայէն Հանրածանօթ ուղի-
ներ կ'առաջնորդէին Ինդոսի աւազա-
նը (35):

Ոջոսոսի դաշտը մեկնակէտ էր նաեւ
Զինաստան տանող առեւտրական ճա-
նապարհին, ուրկէ կ'անցնէին այն կա-
րաւանները որ մետաքս կը բերէին ա-
րեւմտեան աշխարհին (36): Ք. Ա. ա-
ռաջին դարուն, Բակարիա մետաքսի
մեծ շուկայ մը եղած էր: Զինաստանէն
մեկնող կարաւանի ճամբաները իրարու
կը միանային Քաշկարի մէջ, որ Զինա-
կան Թիւրքեստանի Հիւսիս - արեւել-
եան անկիւնը կը զսնուէր: Այս տեղէն

շինական մասնառականութիւնը Պամի -
րի լեռները կը կտրէր՝ Լիթինոս Պիւր -
զասէն վերջ, զոր կը յիշէ Ամմիանոս
Մարկիլիէնոս (38), եւ աշտեղէն Զայ -
դապատի նաժարով Ոքոսո կը հասնէր։

Այսպէս Ոքոսոի հովիտը առեւտրա -
կան մեծ պողոտայ մըն էր, որուն հետ
արեւմտեան աշխարհը կընար յարաբե -
րութիւն հաստատել Կապոկից Մովսէն
եւ Անդրկովկասի միջոցաւ, եւ Կաս -
պից եւ Սեւ Մովսէսուն միջեւ պարա -
նոցին տիրանալով, Հոռոմ տէր եղաւ
նաեւ այս նաեւագործին։ Ասիկա Հոռ -
մի պարտադրեց Հայաստանի եւ Ան -
դրկովկասի վրայ հոռոմէական զերիշ -
խանութեան քաղաքականութիւնը, ո՛չ
թէ զինուորական, այլ տնտեսական եւ
առեւտրական նկատումներով։

ԺԹ. դարուն մէջ, Հնդկաստան տա -
նոց ցամաքային նաժարաներուն հակա -
կշիռը Ռուսիոյ ձեռքը անցաւ։ Ռու -
սիա, 1801էն սկսեալ երբ կցեց Վրաս -
տանի մասաւ թագաւորութիւնը, ըն -
դարձակեց իր անդրկովկասեան սե -
փականութիւնները ի վնաս Պարսկաս -
տանի եւ Թուրքիոյ, մինչեւ որ,
1829ին, տիրացաւ Սեւ Մովսէս վրայ
Փոթիի եւ իր սահմանները տարածեց
մինչեւ Երասխի հարաւային եւ արեւել -
եան կողմերը եւ Կուրի ղետարեա -
նը (38)։ Մեծ պարանոցին նուաճումը
լրացաւ 1878ին Պաթումի գրաւումով։
Վերջապէս, 1907ին, անդլեւոս համ -
րաւարտ համաձայնութիւնը Ռուսիոյ
ապահովեց Հիւսիսային Պարսկաստա -
նի հակակշիռը՝ Թեհրանէն մինչեւ աֆ -
ղան սահմանադրուիւր երկարող ճանա -
պարհով միասին։ Երկաթուղիները հե -
տեւեցան ռուսական ծաւալման։ Թիֆ -
լիս - Ալեքսանդրոպոլ զիծը Երեւանէն
անցաւ եւ Հասաւ Զուլֆա, պարսկական
սահմանադրուիւր վրայ, իջնելով Ե -

րասխի հովիտը, եւ 1914ի տետնները
շարունակուեցաւ մինչեւ Դաւրէժ,
ուրկէ պիտի երկարէր մինչեւ Թէհրան։
Միեւնոյն ժամանակ, Ռուսիա ծը -
րադրած էր Հնդկաստան տանող ու -
րիշ նաեւագործի մը շինութիւն ալ, որ
ուրիշ բան չէր բայց եթէ կարաւանի
հին ուղին, որ Կասպից Մովսէս եւ Ոք -
սոսի հովիտին նաժարով կ'առաջնորդէր
Հինաստուշի լեռնաշղթան եւ անկէ
ալ՝ Քապուլ եւ Հնդկաստան։

1869ին, Ռուսիա ամրացուց Քրաս -
նովոսոսքը (Կապոկից Մովսէս վրայ)։
Ասոր հետեւեցաւ, 1881ին, այժմու
Անդրկասպեան նահանգին արեւմտեան
մասին գրաւումը, եւ 1884ին՝ Մերվի
կցումը։ Ռուսական տիրապետութիւնը
այսպէս տարածուեցաւ մինչեւ Ոքոսո։
Հոս ալ երկաթուղին յաջորդեց կրց -
ման։ Անդրկասպեան զիծին շինութիւ -
նը սկսաւ 1880ին։ 1886ին զիծը հա -
սաւ մինչեւ Մերվ, եւ 1895ին, երկա -
թուղիի ճիւղ մը շինուեցաւ Մերվէն
Քուշքա, աֆղան սահմանադրուիւր
վրայ (39)։

Անգլիացի ռուսատեսցները երկա -
թուղիի այս զիծին շինութիւնը նկա -
տած են զէպի Հնդկաստան ռուսական
յառաջխաղացման կարեւոր քայլ մը
մը (40), եւ ցոյց տուած են թէ Ռու -
սիոյ մերձաւորութիւնը որքան կը զիւ -
րացնէ Հնդկաստանի գրաւումը։ Պա -
թում - Պաշու զիծին շնորհիւ, կ'ըսեն
անոնք, Օտէսայէն Մերվ զինուորական
առաջումները կընան կատարուիւ 4 - 5
օրուան մէջ, եւ վերջին կայարանը՝
Քուշքա՝ 75 մղոնի չափ միայն հեռու
է Հերաթէն։ Ինչ որ ալ ըլլայ, Անդր -
կասպեանի գրաւումով, Ռուսիա ապա -
հովեց Հնդկաստան տանող Հիւսիսային
ուղիներուն հակակշիռը։ Քուշքայէն
մեկնող ուղին Հերաթ կը տանի եւ այն -

տեղէն դէպի արեւելք՝ Քապուլ, կամ
դէպի հարաւ - արեւելք՝ Քանտաւար
(41), մինչ ուրիշ ճամբայ մը եւս դո-
յութիւն ունի որ Զարճուիէն (ուր եր-
կաթուղին կը կտրէ Ոքոտը) Քիլիֆ կը
յանդի՝ զետեմ վրայ նաւարկութեամբ,
եւ հոնկէ՝ Քապուլ, Պալիի (հին Բազ-
տրիոյ) ճամբով, Հինտուքուշի մէջէն,
շատ մօտենալով առեւտրական մեծ ճա-
նապարհին (42)։ Քապուլէն Փեշավար
(Փուշճապի մէջ) հեռաւորութիւնը 172
մղոն է միայն։

Անդլիսպարսկական վերջին դաշնա-
դիրը կը թուէր անգլիական հակակը-
շիւը տարածել դէպի արեւմուտք Հե-
րաթէն Նրասիս եւ Հայաստանի սահ-
մանադիւիսը եւ Հնդկաստանի հետ կապ
հաստատել Պարսկաստանի միջոցաւ։
Այս կապը արեւմտեան աշխարհին հետ
կրնայ հաստատուիլ երկու ճամբով —

մէկը Զակրոսի կիրճն է, որ Համասա-
նէն Տիգրիսի աւազանը եւ Պաղեստինի
երկաթուղին կ'առաջնորդէ Խանիքիին
ճամբով, միւսը Հայաստանի մէջէն
անցնող ճամբան է, որ կը յանդի կա՛մ
Սեւ Մովսէ վրայ Պաթում կամ Տրա-
պիզոն, եւ կա՛մ հայկական բարձրա-
ւանդակին մէջէն՝ Անատոլու եւ Կ. Պո-
լիս։

Միջազգետքի դրաւումը կը թուի
Մեծն Բրիտանիոյ ապահոված բլլալ
Զակրոսի ճամբուն հակակշիւր, սա-
կայն Հայաստանի ապագայ դոյափի-
նակը տակաւին չէ որոշուած։ Այն տէ-
րութիւնը որ պիտի հակակշռէ դաշն,
նոյնիսկ Հոռոմայեցեաց չափ, տնտե-
սական եւ ռազմազինական մեծ կարեւո-
րութիւն ունեցող պողոտայ մը եւ Մեր-
ճաւոր Արեւելքի մէջ զերակշիւ դիւ-
քի մը տէր պիտի բլլայ։

- (1) Ստրաբոն, ԺԱ.:
- (2) Պլուտարքոս, Պոմպէոս, Դիոն, ԼԷ., 2 - 5:
- (3) Ապոլլանոս, Միքրոյատականի, 107:
- (4) Ստրաբոն, ԺԱ., Դիոն, ԼԷ., 1:
- (5) Ստրաբոն, ԺԱ., Պլուտարքոս, Անտոնինոս, 34, Դիոն, ԽԹ., 24:
- (6) Անկիրական Յուշարձան, Ե., 24, Տակիտոս, Տարեգրութիւնք, Բ., 3, Դիոն, ՄԴ., 9:
- (7) Անկ. Յուշ., Ե., 24 - 28, Սուխոն, Տիր., 9, Տակիտոս, Տարեգրութիւնք, Բ., 2, Դիոն, ՄԴ., 9:
- (8) Eckhel, Doctrina Numorum, VI, p. 98:
- (9) Անկ. Յուշ., Ե., 53:
- (10) Տակիտոս, անդ, Բ., 56, Ստրաբոն, ԺԲ.:
- (11) Տակիտոս, անդ, Զ., 32 - 33, Դիոն, ԽԸ., 26:
- (12) Տակիտոս, անդ, Զ., 33, Դիոն, ԽԸ., 26, Յովսեփոս, Երր. Հնութ., ԺԸ., 2, 4:
- (13) Գառնիի ամբողջին մէջ: Տակիտոս, անդ, ԺԲ., 45: ՀՄՄՏ., Ստրաբոն, ԺԱ.: Անտարակոյս Երասմի հարկատու Գառնի գետակին վրայ:
- (14) Տակիտոս, անդ, ԺԲ., 44 - 49:
- (15) Տակիտոս, անդ, ԺԳ., 6 - 8, 39 - 41, ԺԴ., 23 - 26, Դիոն, ԽԹ., 16:
- (16) Տակիտոս, անդ, ԺԵ., 1 - 2, Դիոն, ՄԲ., 20:
- (17) Տակիտոս, անդ, ԺԵ., 24 - 31, Դիոն, ՄԲ., 22 - 23:
- (18) Քրիստոսի 75 Բուին գրուած արձանագրութեան մը համաձայն, որ հռոմ գտնուած է: Sbe C. I. L., 6052 k Cagnat, Inscr. Graec., ad Res Rom. pert. III, 133:
- (19) C. I. L., III, 6052:
- (20) Ստրաբոն, ԺԱ.:
- (21) Հռոմէական Կայսրութեան Նահանգներ, Բ., անգլ. քարգւփ., էջ 37:
- (22) Fronto, Princ. Hist., 509 N., յիշուած Մոմսընէ, Նահանգներ, Բ., էջ 75:
- (23) Տակիտոս, Տարեգր., ԺԴ., 39 - 1:
- (24) Դիոն - Քսէփիլ., ԿԸ., 18 - 19:
- (25) Tab. Peutingerina, Sec. X., Miller K., Itineraria Rom., p. 654 f.:
- (26) Tab. Peut., Sec. XI, Miller, Itin. Rom., pp. 781 f, 792 f:
- (27) Tab. Peut., Sec. X., Miller, Itin. Rom., p. 791 f:
- (28) Հին գրողները կը բուին հաւատացած ըլլալ թէ Ռատո կասպից Մովը կը Բաիէր, եւ միջեւ նոր առեւնները գետին ստորին գնացքին եւ կասպից Մովում միջեւ խորութիւն մը Ռատսի հին անկողինը կը մկատուէր: Այժմ սակայն ընդհանրապէս կը կարծուի թէ կասպից Մովը հնութեան մէջ շատ աւելի դէպի արեւելք կը տարածուէր քան ներկայ ժամանակներուն մէջ, եւ ան-

... չէ որ Ոստա կասպից Մովսէս
 Արեւմտեան մասին մէջ քառեր:
 ... քրիստոնէական մանկութեան մասին P. Kropot-
 kine, Géogr. Journal, XII (1898), p.
 306 - 310:

(29) Ստրաբոն, ԺԱ., Պլանիս, ԲՅ.
 Պատ., Դ., 58:

(30) Պլանիս, ամս., Զ., 52:

(31) Tab. Peut., Sec. XI, Miller,
 Itin. Rom., p. 794 f:

(32) Աղեքամազ կը քառի այս կիր-
 անի անցած ըլլալ դէպի Միսիս ուղ-
 դուած ատեն: Տես Արքիանոս, Վերելի
 Աղեքամազի, Գ., 28 - 29:

... (33) ԲՅ. Պատ., Զ., 61:

(34) Ստրաբոն, ԺԱ. եւ ԺԵ.:

(35) Ritter, Erdkunde, II, p. 723:

(36) Herrmann, A. Die alten Sei-
 denstrassen zwischn China and Sy-
 ria, Berlin, 1910, p. 5 f:

(37) ԻԳ., 6, 60:

(38) Quadflieg, Russische Expan-
 sionspolitik, 1774-1914, Berlin, 1914
 p. 112:

(39) Քառանկարաւոր Բուշմա եր -
 կարագիւղ հեռաւորութիւնը 753 մղոն
 է: Baedeker, Russia, 1914, p. 514:

(40) Curzon, Russia in Central A-
 sia, London 1889, p. 267 f:

(41) Հերաքէն Գապուլ 500 մղոն է,
 Հերաքէն Գաւառաւոր՝ 389 մղոն: Տես
 Քերքըն, ամս., էջ 418:

(42) Քիլիֆէն Գապուլ Պալիսի նամ-
 բով՝ 380 մղոն: Քերքըն, ամս., էջ 418:

7m/h

2600

7

ՀԱՆ Հիմնարար Հիտ. Գրադ.

FL0514589